Це була ніч ночей. У кожної людини така буває тільки одна, в яку стягуються, ніби в щільний, туго скручений клубок, нитки життя. Стефан Яворський, колись київський філософ та поет, а тепер митрополит рязанський та муромський, відчув це тоді, коли до нього не прийшов, як звичайно, сон. Тобто лежав навзнак із розплющеними очима, в які повільно стікала пітьма, і поволі приходив до розуміння, що сьогоднішня ніч буде особлива. Таке траплялося й раніше, може, й не раз — тоді він молився, пробуваючи у сторожкому бдінні, але тепер до того не вабило. Щось у глибині душі зворухнулося — почав на щось чекати. Чи хтось мав прийти, чи щось мало статися. Довго лежав, але не засинав, і ніхто до нього не приходив, і нічого не траплялося, але незбагненна напруга душі не покидала. Аж враз ніби щось струснулося, побачив, що шматок супротилежної стіни легко просвітився і крізь неї перейшла напівrозмита тінь. Тінь заколивалася і безмовно спинилася неподалік. І Стефан Яворський раптом згадав свого побратима ще по Києву, хоч був молодший його на сім років, — Дмитра Туптала і ту дивну клятву, яку дали, коли його, Стефана, насильно забирали в Московщину. А клятва була така: коди хто з них помре, другий, живий, де б не був, мав приїхати, і відспівати, й учинити похорон першому. І ще одне: той, котрий помре перший, мав прийти перед смертю другого й оповісти, як там, за брамою смертельної тіні. Божою волею, перший помер Дмитро Туптало. Стефан прибув тоді до Ростова, адже й того насильно викинуто до Московщини, було то в листопаді, недавно пройшли дощі й стояла навкруги непролазна багнюка; але він таки на місце дістався й пішов просто до собору, де лежало тіло побратима, й багато над ним плакав, пробувши з ним цілу ніч. А 25 листопада вранці Дмитрове тіло було взяте в Яковлевий монастир, і він, Стефан, поховав його із освяченим собором і при безлічі людей, хоча місцеві духовні й прохали його, щоб поховав Димитрія в Ростовській соборній церкві — воля покійного була лежати в Яковлевському монастирі. Перед похованням довго говорив повчання із примовою: "Святий Димитрій, святий!" — а після похорону написав "Вірші, пам'яті смерті, нікому не милої", в яких були такі слова:

Течуть часи і літа — в ока миг проходять,

І сонце похиляє, в захід йде зі сходу.

Від помсти меч утримуй у своїй правиці,

В гріхах усовіщайся і з9яви гріхи ці:

Меча того побійся, а відтак покайся,

Щоб не посік тебе він — ось чого жахайся!..

Цей спогад примигнув у Стефановому мозку чорнолетним птахом, саме тоді, коли пильно вдивлявсь у тінь, й зараз ледь-ледь просвітлену, що коливалася перед ним, як одежа у вітрі.

— Це ти, Дмитре? — хрипко спитав.

— Так, — відповів віддалений, але добре знайомий голос Дмитра Туптала. — Виконую обітницю навідати тебе.

— Чи ж прийшла моя пора? — спокійно спитав Стефан.

— Бог відає, — відповів Дмитро. — Але я прийшов, питай що хочеш, а я, що зможу, відповім. Але не дляйся, ненадовго я.

— Чи знаєш мого найтяжчого гріха? — спитав Стефан.

— Знаю, — луною відповів Дмитро, — відрікся від того, котрий обом нам був милостивим батьком і вождем нації нашої, задля Дракона Півночі, котрий обох нас полонив, а ти прокляв його милість і написав пасквільні вірші, за що й дістав високу драконівську мзду.

— Так, — шепнув Стефан. — Чи не потраплю за це в геєну пекельну?

— Господь судить, не я, — відказав Дмитро. — Але Господь милостивий — все залежить од твого покаяння. Адже й святий Петро двічі од Христа відрікався, але не прокляв його Господь, а поставив ключарем до раю, бо той добре пізнав, що таке гріх.

— А чи не значить це, що він його в рай не пустив, тільки поставив біля нього?

— Те в господнім віданні, не моїм, — відказав Дмитро. — Запитай щось легше.

— Я каявся брате, тяжко каявся і не в одну ніч безсонну, але не видимо, а в серці своєму. Бо видимо, сидівши на превисокому стільці, якого не бажав, не міг того вчинити. Та й приказка така є: "Скачи, враже, як пан каже". От я й скакав...

— Питай, Стефане, питай, не сповідайся переді мною, — сказав нетерпляче Дмитро. — Не маю сили відпускати твоїх гріхів, бо давно вже покійний. Отож запитуй, бо не маю багато часу.

— Гаразд, — мовив, скрушно зітхнувши, Стефан. —Скажи мені таке. Знаю напам'ять твого вірша з описом Божого раю. Не раз ти рай описував і в "Четьях Мінеях" своїх, і все майже однаково. Нагадаю: ростуть там чудові, широколисті дерева, з яких крапають солодкі аромати, виростають фініки із солодкими плодами, кинамони, помаранчі та інші плодоносні дерева, квіти, а довкола саду — стіни, виноградом усе обплетено із величезними Гронами. А посеред саду —найкраще дерево, дерево життя. Крім дерев — хлібні поля, ніщо там не в'яне — вічна краса. Чотири золотоносні ріки із чистими водами, скрізь і в усьому коштовне каміння. Ні холоду, ні спеки, лагідні вітри повівають, птиці чудові: крила посріблені, плечі позолочені, прегарно співають. Чи ж так воно насправді, як ти уявляв? А коли так, то для чого стільки їстівного й коштовного в раю, коли святі душі їсти не потребують, а земних прикрас тимбільше?

Дмитро Туптало якийсь час мовчав, звільна коливаючись, ніби хитав його продув.

— То був мій гріх — отой вірш, — сказав нарешті. —Бо все так і не так. А як насправді, невільно знати земним ще живим, отож не переступлю цього заказу. Але одне скажу: рай — це не казка, а царство духу.

— Оце мене й цікавить, — захвилювався Стефан Яворський. — Можу повірити і в інше: ота подоба земних благ у небі — не самі блага, а образ утіхи людині у вічності. Чи не так?

— Може, так, а може, й ні, — відказав Дмитро. — Земні пристрасті в небо не проходять, але земна краса в ньому відбита. Власне, навпаки: земна краса є відбиттям небесної. Тому то я і написав того вірша.

— В чому ж твій гріх? — спитав Стефан.

— В тому, що намагався уявити неуявлюване, і збагнути незбагненне, — мовив Дмитро.

— Тоді скажи таке, — проказав Стефан. — Коли рай — царство духу, то чи є там книги — носії його?

— Земних книг там нема, бо вони відбивають земний розум. Небесні книги неписані й не на матеріальному папері друковані, і їх там усього дві: книга Вічності і книга Життя, що їх складав Господь у вічному розумі своєму; тільки ці книги там читаються, але не очима, а первнями душі.

— Отже бібліотеку свою, навіть у вигляді духовних начатків, до неба забрати не зможу? Навіть утіху від неї?

— Гола людина у світ приходить, гола й відходить, — сказав жорстко Дмитро. — А книги — це одне із земних житейських надбань.

— Знаю це, — задумливо мовив Стефан. — Признаюся, нічого не жаль покидати у світі цьому: ні стільця високого, ні риз пишних, ані коштовностей, ані втіхи від доброї смаковитої їжі, ні палат своїх розкішних. Але без книг, брате, чи ж буду там собою? Отого мені найбільше й жаль. А в геєні є бібліотеки й книги?

— Де горить вогонь, чи ж збережеться книга? — перепитав Дмитро. — Одна там пишеться: Чорна книга світу нашого, лихих учинків та справ. Та й вона не чорнилом пишеться і не друкарською фарбою відбивається, а креслиться вічними знаками Божої пам'яті про людське лихочиння.

— То давній пункт із богословських диспутів, — сказав Стефан. — Виходить, це правда, що продовжуємо існувати в небі й безодні не собою, а записами добрих та лихих своїх справ?

— Так, — твердо сказав Дмитро.

— А чи не виходить, що частиною душі будемо в пеклі, а частиною, в раю?

— З Божої волі, — відповів Дмитро. — А щоб не було так, людині дається право на покаяння. Маєш іще час!

— Чи досить покаяння таємного, душевного, чи необхідно виказати зовнішні його знаки?

— Вибирати — у волі твоїй, а Бог тебе розсудить, — сказав Дмитро. — Чого хочеш ще? Кажи швидше, мені вже пора.

— Помолися, брате, там за мене! Бо крім гріха відступництва від нашого благодійника, якого обоє шанували й любили, маю ще одного гріха. Жив я рабом,

служив Драконові, ненавидячи його. Адже сказав святий Павло: "Ви дорого куплені, тож не ставайте рабами людей!" Оце і є причина, чому душа моя наповнена безнастанним плачем.

— Буває увечері плач, а радість — на ранок! — сказав Дмитро. — Рабство Господь не зневажає, а тільки чорні помисли. Будь його рабом, а не людським.

— Як же це вчинити?

— Очистивши душу від скверни, — відповів Дмитро. — Перейди із темряви в світло, бо син ночі — син темені, а син дня — у світлі.

— Чи ж є шлях до того? — спитав Стефан.

— Є і ти його добре знаєш, — відповів Дмитро.

— Маєш на увазі смерть? — прошепотів Стефан, —Так, знаю і знав, але ніколи до того не був готовий...

І він замислився тяжко, а коли спам'ятався, нікого біля нього не було, а за вікнами сірів похмурий ранок і проглядався клапоть розколошканого чужого неба. Отже, й та розмова й прихід Дмитра Туптала були сном уві сні. Але водночас твердо знав, що то було і не ввісні, адже недаремно назвав минулу ніч ніччю ночей. Тіло болісно нило, а голова паморочилася. Але звівся із ліжка, хрумтячи кістками в суглобах, і подибав півмертвими ногам із палати спальної до палати, в якій стояли його книжки, — в любу серцю його бібліотеку. І на порозі спинився. І погляд його в непевному світлі ранку почав вихоплювати корінці оправлених у жовту, брунатну й білу шкіру книжок. І кожну із них він знав, бо кожну перечитав і не раз перелистав. І відчув раптом, що вони, книги оці, також живі істоти, що вміють і говорити, й мислити, і дивитися, і кликати, і промовляти. Більше того, вони не просто істоти самі по собі, а є частками, складниками істоти його, Стефана

Яворського, відтак його мозок пов'язаний із ними мисельними нитками, і скільки думок, захованих у тих зшитках, стільки існує й ниток. Вони більше як одежа, бо одежу можна скинути й викинути, а всотані в себе думки не скинеш і не викинеш, навіть коли гадаєш, що забув їх, — думки ті посіялись, як зерно. Можливо, не кожне зерно проросло, але кожне прорости може. Отож вони — єдина істота, його кров, що виповнює тіло, але кров духовна, а без крові кожне тіло мертве стає. Вони, книги, що завжди були такі спокійні, коли їх ніхто не рушав, самі ніколи з місця не здвигалися, коли ніхто не здвигав, однак викликали в ньому не тільки мисельні скрешення, але й чуттєві. Коли ж кудись їхав і покидав їх, віддаляючись у просторі, вони, ніби безвидні птахи, плинули слідом, волали до нього, як діти, коли матір іде від них, — відчував тоді за ними тугу, а коли котрусь із них комусь позичав, сумував за нею, як за відсутнім другом чи дитям. Ні, правду сказав у видженні Дмитру Тупталу: все може покинути, але книг — ні. Отож вони і є його єдиною кітвою, яка прив'язує до землі і не бажає відпускати в море вічності.

Пройшов хитким, старечим кроком до полиць, простяг напівусохлі пальці і пестив шкіряні корінці, називаючи кожну на ймення. І відчував холодними пучкам, що кожна на ці пестощі віддавала у зимні його персти ледь відчутною хвилькою тепла. І стало йому від того напрочуд печально на серці, аж сльози виступили на очі. Адже знав: коли покине його душа втомлене тіло, а цього недовго чекати, раз з'явився до нього мертвий побратим, ці книги перестануть бути такі спокійні й нерушні. Тоді рушать із цього покою у путь, шукаючи в світі іншого такого, з ким мали б створити єдину істоту, пов'язавшись через мисленну енергію. Але куди й до кого вони потраплять?

Знову відступив від полиць, щоб охопити їх пози-рем усі заразом. Світла в помешканні збільшилося, і він уздрів, що від книжок відходить ніжне сяйво, і пізнав дивну річ: коли очі його розлучаться із цими книжками, його душа пізнає вічний голод, а вони вже не спроможуться її наситити, відтак душа його ніколи не вип'є їхнього нектару. Може, й справді, у виші є безліч нектару небесного, але не такого. Отож душі його судитиметься плекати у спомині ті неохмарені дні, коли відчувався

з книгами єдиною істотою; одного тільки не відав: чи зможе душа пам'ятати їх так, як пам'ятав мозок, бо коли не стане мозку, чи зможуть жити в пам'яті вони? Можливо, там, у небутті, Господь розгорне перед ним книгу Вічності і в ній вичитає на тих чи інших сторінках власні вчинки та слова і знайде за заслугою собі заплату, але мудрості, яка залишиться на цих сторінках, земних, не прочитає ніколи. І оце "ніколи" відгукнулось у ньому болючим стогоном.

Додибав до столу, важко, незгучкими ногами, впустивсь у крісло й заплющився. І раптом побачив перед собою оту Вічну книгу, сторінки якої можна гортати лише думкою, і відчув нараз, як тіло пронизав трем — із осяйного, непрозорого простору, із дивної суміші сонця і туману вирвалася раптом золота чи покрита вогняною сорочкою стріла і з розгону врізалась у його серце, тонка й бистра, і серце защеміло й заплакало.

— Боже мій, Отче мій! — шепотіли його напівстерті вуста. — Знаю, що ти безодня невичерпної ласки; знаю, що ти джерело віри і віщий вінець благості, владика моря й землі, управитель кругів небесних сузір'їв! Знаю, що я черв нерозумний; знаю, що я ніщо, що, служачи тобі, не раз від тебе відступався, бо не раз відступався від сумління свого! Прошу тебе Боже, послухай моління й каяття мого! Запиши моє марне ймення в книгу Життя святою кров'ю Христа, в якому моє спасіння, бо я вже дотоптав свою земну стежку! Коли ж цього не звелиш учинити, а схочеш мене покарати, карай як того заслужив. Одного прошу, не карай цих книжок, частки духу мого, і, коли не дав мені повернутися на Батьківщину, хай повернуться туди вони — ось вимріяний мною їхній путь! А ви, книги мої й писання мої, прощавайте! Прощай і ти, плід відданої праці, бібліотеко моя! Рушайте в путь і не помиліться у ньому — хай покерує вами моя остання воля!

І на його очі знову вибилися сльози, взяв перо, присунув аркуш чистого паперу й тремтячою рукою написав: "Митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання". Перо завмерло на мить, а тоді швидко побігло і рука вже не тремтіла:

В путь вирушайте книжки,що часто гортав я і пестив;

В путь, моє сяйво, ідіть! Втіхо й окраса моя! Іншим, щасливішим душам поживою будьте однині, Інші блаженні серця нектаром вашим поїть! Горе мені: мої очі розлучаються з вами навіки Та й не спроможуться вже душу мою наситить,..

Коли ж рука його зів'яла і з немічних пальців випало перо, він знову німо, здивовано й зачаровано обдивився рівні ряди шкіряних корінців на полицях. І раптом у його голову прийшла химерна думка: всі ті книги — виплід і вислід земного розуму, а не небесного, і цей земний розум не завжди буває відбиттям того вічного — чи не тому Бог так часто посилає на людей кари? Адже цей земний розум не раз вибивався, і весь час те чинить, з-під його влади й починає жити самостійним і самодостатнім життям, а кому із всевладних це може подобатися? Відтак розум земний і сам виростає в якогось непізнаного Бога, а чи не уподібнюється це до повстання ангелів?

1998 р.